

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-32-39>

Martina Ireinová

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky, Brno

Současné odborné a laické aktivity pro uchování dialektů českého jazyka¹

V současné době narůstá míra urbanizace a vliv médií, zvyšuje se vzdělání obyvatelstva, lidé migrují za prací a počty autochtonních nářečních mluvčích klesají. Dochází tak k rapidnímu ústupu nářečí a ke stírání nářečních rozdílů, v některých lokalitách je nesnadné najít vhodné respondenty pro nářeční výzkumy. Jako vysoce aktuální se tedy jeví aktivity směřující k uchování nářečí českého jazyka. Dialektologové nářeční materiál shromažďují, archivují a vědecky zpracovávají, někteří laičtí zájemci o nářečí vydávají regionální slovníky, beletrii psanou dialektem, podílejí se na publicistických výstupech atd. U textové podoby nářečních záznamů je relevantní, komu jsou určeny a jakou formu bude mít jejich zápis (dialektologickou, ortografickou nebo etnografickou).

Klíčová slova: dialekty, nářeční archivy, přepisy nářečních záznamů.

---

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu *Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka* (č. DH23P03OVV010, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury České republiky, Program NAKI III).

Práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

Tradiční nářečí českého jazyka působením řady faktorů postupně zanikají. Mění se společenské, politické, ekonomické a hospodářské poměry, narůstá vzdělanost, stále masivnější vliv mají sdělovací prostředky, lidé se z vesnic stěhují do měst za prací, více cestují, čímž se častěji, než tomu bylo dříve, dostávají do kontaktu s obyvateli z jiných regionů, kteří mluví odlišným nářečím. Spolu s tím vším se proměňuje život lidí a mluvčí často komunikují o jiných tématech než např. před půl stoletím, kdy čeští dialektologové realizovali poslední celouzemní výzkum nářečí českého jazyka. Tehdejší nejstarší generace (tj. lidé narození na přelomu 19. a 20. století) ještě používala pro každodenní dorozumívání téměř výhradně nářečí. Současné výzkumy přinášejí doklady o tom, že z běžné mluvy mizí nejen jednotlivá slova, ale i celé skupiny slov. Stále častěji se setkáváme s tím, že tradiční nářeční výrazy ustupují lexémům shodným se spisovným jazykem, např. místo pojmenování *erteple, kadlátko, knedla, náčini, legát* užije mluvčí výrazy *brambor, švestka, knedlík, nádobí, židle*, popř. *židla* s nářečním zakončením *-a*. Této situace si jsou vědomi nejen odborníci – dialektologové, ale i laici – lidé, kterým není stav jejich rodného nářečí lhostejný. Z obou stran můžeme sledovat aktivity směřující k záchraně tradičních nářečí a k jejich uchování dalším generacím.

Předním zástupcem vědeckých aktivit je dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, jež se věnuje systematickému a soustavnému výzkumu a vědeckému popisu tradičních nářečí českého jazyka od svého vzniku v roce 1946. V archivech oddělení je uloženo množství nářečních textových i zvukových záznamů, které nabývají stále větší dialektologické, kulturní i historické hodnoty².

V Archivu lidového jazyka, založeném roku 1952, jsou koncentrovány písemné doklady dokumentující bohatství nářečního lexika z Čech, Moravy a Slezska od 60. let 19. století do současnosti. Excerpta pocházejí z nářečních

---

² Materiál z archivů byl využit při zpracovávání šestidílného *Českého jazykového atlasu* (knižně 1992–2011; dostupný též na <https://cja.ujc.cas.cz/> v PDF verzi a na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/> v HTML verzi), vychází se z něj také při tvorbě *Slovníku nářečí českého jazyka* (hesla jsou zpřístupňována od roku 2016 na <https://sncj.ujc.cas.cz/>), při zpracovávání vědeckých i populárně-naučných výstupů. Mezi ně patří i výsledky interdisciplinárních projektů, na nichž dialektologické oddělení participuje. V letech 2023–2027 dialektologické oddělení řeší dva projekty, jež finančně podporuje Ministerstvo kultury České republiky v rámci Programu NAKI III: *Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka* (DH23P03OVV010), v němž jsou zpracovávány nářeční zvukové záznamy (více na <https://www.jamap.cz/>), a *Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech* (DH23P03OVV050), jehož hlavním cílem je realizace nového celouzemního nářečního výzkumu a geolingvistické zpracování získaného materiálu (více na <https://www.ceskanareci.cz/>).

monografií a slovníků, z filologických či etnografických časopisů, z rukopisných záznamů externích spolupracovníků, z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření a taktéž z výzkumů uskutečňovaných dialektologickým oddělením od 2. poloviny 40. let 20. století.

Základy Archivu zvukových záznamů nářečních promluv vznikaly v průběhu celouzemního nářečního výzkumu pro *Český jazykový atlas* v letech 1964–1976, kdy byly pořizovány nahrávky promluv nářečních mluvčích (záznamy uchovávané na magnetofonových páskách byly počátkem 21. století převedeny do digitální podoby). Nové záznamy nářečních promluv a běžně mluveného jazyka pořizují během svých výzkumů nejen dialektologové, ale též vyskolení středoškolští a vysokoškolští studenti. Nahrávky z Archivu zvukových záznamů nářečních promluv dokládají zvukovou podobu nářečí českého jazyka a kromě toho jsou též zdrojem informací o dřívějším způsobu života; postupně jsou převáděny do textové podoby, což usnadňuje jejich využití jako materiálového zdroje³.

Dialektologické zápisy jsou záznamem skutečného znění mluvené řeči. Zjednodušeně řečeno, platí, že písemně zachycujeme vyslovené hlásky, tedy přesně to, co slyšíme, a to bez ohledu na pravopisná pravidla. Tak např. slova *nitě*, *kočky*, *kůň*, *člověk*, *město*, *chalupa* jsou přepisována podle místní výslovnosti jako *ňitě*, *kočky/kočki/kočke/kočkę*, *kůň/kuň*, *človjek*, *mjesto/mňesto/m'esto*, *chalupa/chalopa/chaupa/chaupa/chaupa* atd. Přihlíží se přitom ke specifickým konkrétnímu nářečí, zvláště k těm, kterých si jsou uživatelé vědomi. Je nezbytné reflektovat různé typy vokálů a konsonantů, fonologicky závažné a výrazně se odlišující od hlásek užívaných ve spisovném vyjadřování. Např. pomocí znaků *ę* (*kočkę*), *o* (*chalopa*) se označují tzv. široké vokály *e*, *o*, charakteristické pro centrální podskupinu středomoravských nářečí; jako *u* (*chaupa*) se zapisuje tzv. obalované *l*, typické pro část nářečí východomoravských a slezských.

Aby bylo možné přepisy promluv ze všech nářečních oblastí českého národního jazyka sjednotit, byla sestavena pětistránková *Pravidla pro vědecký přepis dialektických zápisů českých a slovenských* (v roce 1951 je vydala Česká akademie věd a umění; jednalo se o rozšíření verze z roku 1943). Tato *Pravidla* však obsahují grafémy, jež by laickému čtenáři nářečních textů mohly znesnadňovat jejich pochopení. Bývají tedy zpravidla nahrazovány písmeny běžné abecedy, např. znaky *z*, *ž* pro znělé protiklady hlásek *c*, *č* se zapisují spřežkami *dz*, *dž*; substitucí znaku *γ* označujícího znělé *ch* je grafém *h* (spojení *prož biγ bil* je transkribováno jako *prodž bih bil*, tj. spisovně *proč bych byl*)⁴.

---

³ Podrobněji o Archivu zvukových záznamů nářečních promluv viz Šimečková, 2024.

⁴ K těmto modifikacím viz např. Lamprecht, 1976, ss. 7–9.

Dialektologové se sice snaží o co nejpřesnější zápis nářečního mluveného projevu a tím i o zachycení co největšího počtu diferencních jevů typických pro daný dialekt, vždy je však výsledkem přepis více či méně zjednodušený. Pro vytvoření dokonalé písemné kopie mluveného projevu by bylo nezbytné použít celou řadu transkripčních znaků, takové texty by ovšem byly pro ne-dialektology čitelné jen s velkými obtížemi⁵.

Ukázka dialektologického přepisu promluvy muže narozeného v roce 1959 v obci Míkovice⁶ (dnes místní část města Uherské Hradiště):

Diž na Mikuláša sa dávali dáarki d'eckom za okno, diš sa to dávauo do, do teho sáčku, tak tomu sa říkauo: Dá sa to do nohavice, dá sa to za okno, ať... Potom sa d'ecká zavolajú, že to donésu Mikuláš. F tom, f tom ja*, víznamu aji znám nohavicu. A nohavica je u gaťi jako taková. Každé gaťe majú nohavicu.

V některých pracích dialektologové přistupují k lemmatizaci. Např. při zobrazování zeměpisného rozšíření nářečních výrazů na mapách *Českého jazykového atlasu* (Balhar a kol., t. 1–5) a svazků *Atlasu nářečí českého jazyka* (Ireinová a kol., 2020; Ireinová a kol., 2022a; Ireinová a kol., 2022b; Ireinová a kol., 2023b) se odhlíží od pravidelných hláskových změn a výrazy, které zastupují více nářečních variant, jsou uváděny v grafické podobě pravopisné, shodné se spisovnou češtinou (např. *rýže* reprezentující nářeční obměny *rejže*, *rijže*, *rěže*, viz Ireinová a kol., 2023b, ss. 48–49⁷), popř. pospisovnělé (např. nářeční varianty *loubat se*, *lóbat se*, *lóbat' se*, *lqbat se*, *lúbat se*, *lúbat' se*, *lúbat sa*, *lubač se*, ... jsou zastoupeny výrazem *loubat se*, viz Balhar a kol., t. 1, ss. 96–97⁸)⁹.

V Archivu lidového jazyka jsou uloženy doklady s různými způsoby zápisu mluvené řeči. Do archivu totiž nepřispívali jen školení dialektologové, ale často to byli etnografové, sběratelé lidového folklóru, učitelé, lékaři aj. Materiál navíc pochází z různých zdrojů – od odborných dialektologických prací až po beletrii. Proto je před zveřejněním uloženého materiálu nezbytná jeho revize a korekce.

Např. do *Slovníku nářečí českého jazyka* byla pro heslo *březulka* využita exemplifikace z knihy *Bévalo. Obrázke z Hané* (Přikryl, 1927) Ondřeje Přikry-

---

⁵ K současným pravidlům pro dialektologické přepisy uplatňovaným v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český viz Šimečková, 2024, ss. 5–8.

⁶ Zvukový záznam je dostupný prostřednictvím QR kódu uveřejněném v *Atlase nářečí českého jazyka – nominativu singuláru feminin* (Ireinová a kol., 2023b, s. 45).

⁷ Dostupné též na <https://www.ceskanareci.cz/anacej4/>.

⁸ Dostupné též na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/1/20>.

⁹ Podobně je představen nářeční materiál v publikaci *Život ve slovech, slova v životě* (Kloferová, & Šipková, 2018; k zásadám zápisu nářečních dokladů viz Kloferová, & Šipková, 2018, ss. 14–15).

la (1862–1936), rodáka z Výšovic u Prostějova, lékaře, básníka, spisovatele a politika: *děvčata zháněle březolko na velekonočni vajička*. Bylo však nutné uplatnit zásady dialektologického přepisu a záznam upravit: *děvčata* → *d'efčata*, *zháněle* → *zháňele*, *březolko* → *březolko*, *velekonočni* → *veleķonočňi*.

Obrázek 1.

Slovník nářečí českého jazyka – heslo březulka II

březulka II f. (*březulka, březolka, březolka, březúlka*)

sřm, vm brazilské dřevo užívané pro barvení velikonočních vajec, pryzila: *rači než březolko barvím véca ceboluvéma šopkama* Žďár BK; *já nepotřebojo haňi březolko, haňi šalvostr, mňe stači černi kafě nebo cebola* Protivanov PV; *mę sme barvilę véce děcki jenom březolko* Malé Hradisko PV; *maminka se báli, že nebude na Velikonoce dozď březulki* Slavkovsko-Bučovicko; *d'efčata zháňele březolko na veleķonočňi vajička* Výšovice PV; *březulka* Kroměříž KM, Vlkoš HO; *březúlka* Hodslavice NJ

Zdroj: <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/11334>

Vzhledem k tomu, že v současné době mezi laickou veřejností narůstá zájem o dialekty českého jazyka, zaznamenávají nářečí určité lokality či regionu často nedialektologové, rodilí mluvčí. Děje se tak především na Moravě a ve Slezsku, tedy v oblastech s výrazně formovanou regionální identitou. Vznikají publikace se zápisy lidových vyprávění, autoři sami vytvářejí texty prozaické i básnické, setkat se můžeme s nářečními slovníky, učebnicemi, ale také s internetovými kurzy nářečí. Dialekty se uplatňují v žurnalistice, reklamní tvorbě atd. (viz Stupňánek & Ireinová, 2020).

Takové nářeční záznamy jsou určeny především laickým příjemcům (vesměs z téhož regionu, ze kterého pochází autor), používají se zpravidla dva druhy přepisu dialektů českého jazyka: ortografický a etnografický (srov. též Čižmarová, 2016), opírající se o stávající pravopisné konvence. Ortografický přepis uplatňuje pouze znaky určené pro zápis spisovné češtiny. Pro zápis odlišných hlásek, typických pro určitý dialekt, se používají grafémy vymezené pro zvukově nejbližší hlásku (např. ve východomoravských nářečích se tvrdé *l* a tzv. obalované *l* zapisuje jako tzv. *l* střední, které jako jediné existuje na většině území českého jazyka). Ortografický přepis se užívá především v literární tvorbě – čtenáři je sice představen dialekt, ale primární je obsah textu.

Ukázka z knihy Zdeňka Galušky *Slovácko sa súdí aj nesúdí* (1995) z povídky *Co udělali cvrčci* (s. 74):

Je před žňama. Slúnečko sa ščúří na ten boží svět, zem je rozhicovaná jak šporhélť a nebe modručké jak chrpa – nikde ani mráčka. Strýc Kordula vyšli ze síně na dvůr, poždúrlí širák z hlavy, utírajú zapotěné čelo a dívajú sa přivřenýma očima kolem sebe. Puňta leží pod žebřem a je tak líný, že ani nechňapne po muchách, keré sa mu hónijú kolem čumáku.

Etnografický (tzv. folklorní) přepis se obvykle podobá ortografickému, ale zachycuje některé specifické hlásky, které jsou pro dané nářečí charakteristické a které ve spisovném jazyce neexistují (např. tvrdé *l*, tj. *l̥*; výslovnost hlásky *v* blíží se *u*, tj. *u̯*). Publikované texty vypadají takřka jako běžně napsané, čtenářům přibližují obsah a ve zjednodušené (a přitom dobře čitelné) formě i podobu místního nářečí.

Ukázka z knihy dialektoložky Jarmily Bachmannové *Za života se stane ledacos. Vyprávěnky ze Železnobrodská* (2008) z vyprávění *Jak se Eman zastřelil* (s. 31):

Jennou tak po jaru, bylo to v sobotu a byla vejplata, tenkrát byla tejně (= týdně) vyplácená, no a jak to bylo ve zvyku, muselo se s tou vejplatou nejdřív do hospody. Třeba tam byl nákej ten rest, tak se to zaplatilo a pak se to muselo taky trochu voslatit'.

Zaznamenávání a archivování nářečních dokladů přispívá k uchování nářečního bohatství. Intenzivní dialektologické výzkumy podporují zájem o nářeční problematiku mezi laickou veřejností a nelze vyloučit, jak uvádí M. Šimečková (Šimečková, 2022, s. 120), „že právě detailní zachycení nářečí v písemné, popř. audiovizuální podobě napomůže k opětovné stabilizaci vybraných jazykových prvků, tzn. k jejich aktivizaci u vybraného okruhu mluvčích”. Uchování dialektů mají ve svých rukou, přesněji řečeno ve svých ústech, rodiči mluvčí – záleží jen na nich, zda budou své nářečí používat v každodenní komunikaci, zda budou prarodiče mluvit nářečím se svými vnoučaty, rodiče se svými dětmi. Pokud ano, pak mají nářečí českého jazyka velkou šanci na přetrvání v aktivním užívání i nadále.

BIBLIOGRAFIA

- Bachmannová, J. (2008). *Za života se stane ledacos. Vyprávěnky ze Železnobrodská*. Nakladatelství Bor.
- Balhar, J., & Jančák, P. a kol. (1992–1997). *Český jazykový atlas* (T. 1–2). Academia.
- Balhar, J. a kol. (1999–2005). *Český jazykový atlas* (T. 3–5). Academia.
- Balhar, J. a kol. (2011). *Český jazykový atlas. Dodatky*. Academia.
- Český jazykový atlas*. Cit. 18. 8. 2024, z <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>
- Čižmárová, L. (2016). Jak zapisovat nářeční ukázky ze Slovácka I. *Malovaný kraj*, 52(3), 14–15.
- Galuška, Z. (1995). *Slovácko sa súdí aj nesúdí*. MC nakladatelství.
- Ireinová, M., & Konečná, H. (2016). *Slovník nářečí českého jazyka*. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia.
- Ireinová, M., & Konečná, H. (2023). *Nářečí dříve a nyní*. *Český jazykový atlas*. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia.

- Ireinová, M. a kol. (2020). *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Ireinová, M. a kol. (2022a). *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu*. Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/prf.22.24462448>
- Ireinová, M. a kol. (2022b). *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv*. Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/prf.22.24462455>
- Ireinová, M. a kol. (2023a). *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*. Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Ireinová, M. a kol. (2023b). *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin*. Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/prf.23.24464138>
- Kloferová, S., & Šipková, M. (Red.). (2018). *Život ve slovech, slova v životě*. NLN.
- Komárková, Z., & Pospíšilová, J. (2022). Příprava edice moravských sběrů lidové slovesnosti Franka Wollmana v kontextu dialektologie a etnografie. W I. Pospíšil (Red.), *Česká a slovenská slavistická komparatistika a wollmanovská tradice* (ss. 53–63). Česká asociace slavistů.
- Krčmová, M. (2017). Transkripce. W P. Karlík, M. Nekula, & J. Pleskalová (Red.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Cit. 19. srpna 2024, z <https://www.czechency.org/slovník/TRANSKRIPCE>
- Lamprecht, A. (Red.). (1976). *České nářeční texty*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Příkryl, O. (1927). *Bévalo. Obrázke z Hané*. R. Promberger.
- Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. (2016–). *Slovník nářečí českého jazyka* [online]. Cit. 20. června 2024, z: <http://snj.ujc.cas.cz>.
- Stupňánek, B., & Ireinová, M. (2020). Druhý život nářečí: Centrální středomoravské dialekty užívané ve veřejné komunikaci a tzv. hanácké obrození. *Národopisná revue*, 30(4), ss. 317–325.
- Šimečková, M. (2022). Jazyky a nářečí jako součást regionální identity a kulturní dědictví (na příkladu České republiky). *Národopisná revue*, 32(2), ss. 114–124.
- Šimečková, M. (2024). *Archiv zvukových záznamů nářečních promluv*. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia.

Contemporary Professional and Lay Activities for the Preservation of Czech Dialects

With increasing urbanization, media influence, educational advancement, and labor migration, the number of native dialect speakers in the Czech Republic is steadily decreasing. This leads to a rapid decline in dialect use and a gradual blurring of dialectal distinctions, making it challenging to find suitable respondents for dialect research in certain regions. Consequently, initiatives aimed at preserving Czech dialects are especially timely. Professional dialectologists collect, archive, and scientifically analyse dialect material, while dialect enthusiasts contribute by publishing regional dictionaries and fiction in dialect and participating in various publications. The form of dialectal records – whether dialectological, orthographic, or ethnographic – depends on the intended audience and the format of transcription.

Keywords: dialects, dialect archives, dialect transcriptions.